

DA LI JE TITOVA DRŽAVA BILA TOTALITARNA?

Sergej Flere
Univerzitet u Mariboru

SAŽETAK

Sabor Hrvatske 2006. godine i Ustavni sud Slovenije prošle godine označili su celokupno uređenje iz vremena „Titove Jugoslavije“ (1945-1990) kao „totalitarno“, bez vremenskih ili sadržinskih ograničenja svoje kvalifikacije. Slovenački sud je na osnovu toga zabranio dalju upotrebu Titovog imena prilikom davanja naziva ulica i trgova u Sloveniji. Pri tome, nijedno od ta dva tela nije se pozivalo na sistematska razmatranja totalitarizma, niti su analizirali taj pojam niti njegovo prisustvo. Teško je negirati da je Jugoslavija 1945. godine formirana pretežno kao totalitarna država. U ovom razmatranju se negira da bi uređenje u Jugoslaviji posle sredine 60-ih godina bilo totalitarno, u pogledu bilo kojeg od elemenata koje pružaju Fridrih (Friedrich) i Bžežinski (Brzezinski) u svojoj klasičnoj studiji iz 1956. godine. U Jugoslaviji 60-ih godina je izlazilo više miliona primeraka verske štampe godišnje, a privredna preduzeća nisu funkcionisala u okviru naturalne planske privrede. Što se tiče političkog uređenja, koje je zvanično bilo jednopartijsko, republike (a od 1971. i pokrajine) delovale su kao autonomni politički sistemi, brinule su za svoje interese, čak se oko njih i sukobljavale. Iako je Tito bio imenovan za predsednika sa stalnim mandatom i mada se gajio njegov kult, njegova vlast bila je ograničena suprotstavljenim federalnim karakterom države.

KLJUČNE REČI: totalitarizam, Jugoslavija, komunizam, autoritarizam, poliarhija

UVOD

Mada je upotreba izraza „totalitaran“ česta u publicistici i političkom diskursu, za označavanje perioda 1945-1990. u istoriji naroda nekadašnje Jugoslavije, samo u dva slučaja je došlo do zvaničnog označavanja od strane merodavnih organa. Hrvatski sabor je 30. juna 2006. usvojio Deklaraciju¹

1 <http://narodne-novine.nn.hr/default.aspx>

„o osudi zločina počinjenih u toku totalitarnog komunističkog uređenja u Hrvatskoj, 1945-1990“.² Ustavni sud Republike Slovenije je 26. 9. 2011. usvojio rešenje kojim je poništio odluku Gradske opštine Ljubljana, kojom je put u izgradnji dobio ime po Josipu Brozu Titu. Mada je sam Sud izrazio rezervu u tom smislu, on je ipak ovim svojim rešenjem izvršio izvesno vrednovanje slovenačke i šire društvene istorije, pošto u presudi polazi od toga da se radi o „Titovom simboličkom značenju“ koje se vezuje za „posleratni totalitarni komunistički režim“, naglasivši da „Tito simbolizuje totalitarni režim“. Titu se u toj presudi prigovara i sa drugih stanovništa, ali je kvalifikacija o „totalitarnosti“ nekadašnjeg političkog uređenja imala najveću težinu. Time je Sud, kao uostalom i Hrvatski sabor, službeno označio uređenje koje je u periodu 1945-1990. postojalo u Sloveniji i Jugoslaviji, preuzevši odgovornost za promenu istorijskog narodnog sećanja.

Ovde nije namera da se oceni u celini, još manje da opravdava to političko uređenje, već samo da se utvrdi koliko je oznaka „totalitarno“ za političko uređenje Titove Jugoslavije bila primerena.

TOTALITARIZAM

U političkoj nauci najviše je afirmisano shvatanje pojma totalitarizma prema Fridrihu i Bžežinskom, izneto u čuvenoj knjizi *Totalitarna diktatura i autokratija* (1956). Ovde ćemo se i mi baviti pojmom Fridriha i Bžežinskog, pre svega zato što je, mada je i sam bio predmet kritike (Lefort, 1988), poslužio u korist organima u Hrvatskoj i Sloveniji. Uzećemo u obzir sve elemente koje ovi autori navode kao konstitutive u pogledu pojave totalitarizma. Ti elementi su kumulativni, njihova celina važi u okviru sledećeg modela: službena ideologija, za koju se smatra da sadrži ostvarenje „savršenog stadijuma čovečanstva“; masovna partija, koja je hijerarhijski organizovana, sa državnom birokratijom, koju vodi jedan čovek; monopol masovnih medija; sistematska policijska kontrola i centralna kontrola ukupne privrede (Friedrich i Brzezinski 1956, 9-10). Ta definicija se uzima kao najmerodavnija (Heywood 2007, 73-4; Apter 1996; Holmes 2001).

Fridrih i Bžežinski, kao i Kirkpatrikova (1979), smatraju da su pri tom komunistička uređenja nepopravljiva, da se ne mogu transformisati ni u smislu racionalizacije, a još manje u smislu liberalizacije, već mogu da

2 Ta deklaracija poziva se na Deklaraciju Parlamentarne skupštine Saveta Evrope iz 1996. o istom pitanju (1096), gde se kao prva oznaka totalitarizma navodi 'hipercentralizacija', koja se na Jugoslaviju, u periodu koji se razmatra, nikako ne može odnositi, a to se objašnjava u daljem delu ovog teksta. Takođe, u raspravi prilikom donošenja te deklaracije Jugoslavija nije pominjana. (<http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta96/eres1096.htm>)

postanu, kako prva dvojica pišu, samo još više „totalna“ (Friedrich i Brzezinski 1956, 293-303).

Nema sumnje da su komunisti nakon pobjede 1945. u Jugoslaviji namerali da uvedu uređenje koje bi imalo totalitarna svojstva. Takva namera proizilazi iz: (1) uklanjanja višestranačkog uređenja i pre svega političke opozicije (Koštica i Čavoški 1983) i formiranja avangardne političke stranke vlasti; (2) masovnih vansudskih ubistava neposredno posle rata (mada to nije bila specifičnost Jugoslavije, ali je po broju takvih slučajeva, koji su poprimili karakter masovnog zastrašivanja, ona značajno prevazišla npr. Francusku (Judt, 2007), što je bio prvi korak ka uvođenju državne bezbednosne službe, tipa tajne policije; (3) uređivanja privrede oduzimanjem privatne svojine i lutanja u oblasti poljoprivrede s katastrofalnim posledicama (Borak 2002); (4) podređivanja masovnih medija (Koštica i Čavoški 1983), (5) formiranja JNA kao podređene partiji i (6) zvanične komunističke ideologije shvaćene kao spasonosne, koja u javnom životu ima prilično monopolni položaj ne samo kao politička ideologija već i kao osnov zvanične kulture (Jančar 1998; Cvetković 2011; Rodić 1995). Time se praktično zaokružuje pojam totalitarizma.

Za ocenu da li je stvarno tokom celog perioda 1945-90. uređenje u Jugoslaviji bilo totalitarno osvrnućemo se na neke elemente koji se sadržinski slažu sa onima o kojima pišu Fridrih i Bžežinski.

A. POLITIČKO UREĐENJE I POLITIČKA POLICIJA

Određenje prirode političkog uređenja je osetljivo pitanje, jer se o njemu ne može suditi na osnovu njegove spoljašnjosti, tj. samo na osnovu institucija. Institucije mogu biti i prikrivajuće u odnosu na osnovne poluge vlasti, a Fridrih i Bžežinski tvrde da su ustavi u totalitarnim sistemima pre svega „ukrasi“ (Friedrich i Brzezinski 1956, 48), mada je u političkoj nauci analiza institucija često ishodište celokupne analize, a u Smelserjevoj i Baltesovoj *Međunarodnoj enciklopediji* u tom pogledu piše: „bez institucija ne bi moglo da bude organizovane politike. U odsustvu institucija ne bi moglo biti organizacija uopšte... (bio bi to) hobsovski pakao“ (Steinmo 2005, 7554-5). Dakle, institucije u elementarnom značenju s pravilima formiranih organizacija pretpostavka su svake politike.

U Jugoslaviji nakon Drugog svetskog rata institucionalno je poštovana zastupljenost naroda, odnosno republika, u saveznoj izvršnoj vlasti. To je kasnije postao i službeni princip (Ustav SFRJ 1963), koji je bio primetan već od 1945. godine. Još je na II zasedanju AVNOJ-a 1943. godine određeno da to buduća tvorevina bude federativna, savezna država naroda. Već 1943. godine, usred bosanske šume, znao se tačan broj republika, koji se kasnije nije menjao (osim što je 1946. došlo do izvesne korekcije uvođenjem autonomnih jedinica).

Višenacionalna stvarnost s različito percipiranim privrednim interesima doveli su prilično brzo do sukoba koji su trajali sve do raspada zemlje. Već 1962. godine, na sednici Izvršnog komiteta CK SKJ, ocenjujući tok sednica savezne vlade gde su se donosile razne privredne mere, kao i demonstrativno napuštanje sednice od strane poslanika jedne savezne jedinice (Slovenije), Tito je izjavio:

„kakve su to rasprave! Dođe do toga da se čovjek pita, da li je ova naša država sposobna da preživi, da se ne raspadne?“ (Zečević 1998, 32),

To baca određeno svetlo kako na integraciju Jugoslavije, tako i na odnose unutar vladajuće elite, gde je očito od početka svako uvek 'vukao na svoju stranu', mada daleko od očiju javnosti. Pomenute reči nisu reči nekog totalitarnog diktatora, nadahnutnog ideološkom misijom, već zabrinutog vođe. A svakako takvi odnosi nisu karakteristični za totalitarizam, gde su regionalni funkcioneri samo tehnički izvođači naređenja totalitarnog diktatora (Friedrich i Brzezinski 1956, 19-20). Pri tome, sve ovo se dešava 1962. godine, punu deceniju pre definitivnog uređenja Jugoslavije, u kakvom će ona dočekati osnivačevu smrt (Ustav iz 1974, kojim su republike definisane kao države i opremljene i sa ministarstvima za inostrane i odbrambene poslove). Dakle, već 1962. se pojavljuje kriza za koju se može reći da je prestala raspadom zemlje, iako se odvijala daleko od očiju javnosti.

Ustav iz 1963. nije ojačao republike (i pokrajine), već je do toga došlo u pokušajima ekonomskih reformi tokom 60-ih godina, kada su se republike „osamostaljivale“, mada u okvirima u suštini redistributivnog koncepta privrede. Službeno se karakter savezne države promenio s ustavnim amandmanima iz 1971, kojim u suštini otpočinje savez država koje se o svemu 'dogovaraju'. Savezna državna vlast postaje kolektivna, iako se Titu ne oduzimaju dotadašnje nadležnosti i položaj (čeka se njegov prirodni odlazak). Stvar se maskira kultom Tita, koji i njemu samom godi (Simić 2006; Matunović 1997).

Unutar Saveza komunista, kao i u državnim organima, postoji složen sastav, s izvesnim karakterom poliarhije u smislu legitimnog zagovaranja sopstvenih interesa (Bertsch 1977; Burg 1984). Ta kompleksnost odlučivanja iskazuje se npr. u načinu sastavljanja organa savezne vlasti. Nije „totalitarni vođa“ sam imenovao članove (saveznih i republičkih) vođstava, već se radilo o dugotrajnijim „dogovaranjima“ usklađivanjima i manipulisanjima. Za jedno od iskrenijih svedočenja vidi u Končar i Boarov, gde S. Doronjski svedoči o „kadrovskim dogovaranjima“ u početku 70-ih godina, koja su bila naročito komplikovana u Vojvodini, gde su subjekti „dogovaranja“ bile elite iz pokrajinske, republičke i savezne vlasti, pa i sam vođa,

što je trajalo mesecima³). To je samo jedna crta, mada ne označava punu poliarhiju. „Svaki član organizacije izvodi radnje za koje se pretpostavlja da predstavljaju izraz preferencije unutar niza varijanti“ (Dahl 1972, 84).

Ovde ne tvrdimo da se radilo o nekakvoj idealnoj tipskoj poliarhiji, već o situaciji kompleksnog odlučivanja sa mnoštvom aktera (pri čemu su osnovni akteri republike), ali svakako bez slepog, bezuslovnog i neupitnog usvajanja vođinih odluka. Odbrana partikularnih interesa teče pod maskom ideološkog jedinstva u kome je izražavanje često moralo da bude „ezopovsko“. Svakako da nije bilo političke opozicije u pravom značenju reči, što je pretpostavka političke demokratije (Ionescu, Mada-riaga 1968), kao što nije bilo ni preglasavanja na saveznom nivou. Jović piše da je princip „konsenzusa“ (republika i pokrajina) (u službenoj upotrebi od 1971) značio da je manjina uvek mogla da opstruiše većinu (2009, 207)⁴. Time je dostignuta kompleksnost i neki elementi poliarhije, iako nije bilo klasične opozicije. Republike su obilato jedna drugoj oponirale, ali i „koalirale“ (te koalicije su bile prilično prikrivene, a osmočlano predsedništvo se jasno ‘razotkrilo’ tek početkom 1991⁵ (vidi Nikolić i Petrović 2011).

Za funkcionisanje totalitarnog političkog sistema politička, odnosno tajna policija, ima izuzetan, mada ne i odlučujući značaj. To je važilo i za Jugoslaviju. Krajem rata osnovani su OZNA i KNOJ, nešto kasnije ih je zamenila UDBA. One su vršile zadatke svojstvene političkoj policiji u totalitarnom uređenju (Jančar 1998; Cvetković 2011). Ipak, vremenom je došlo do jasnog zaokreta. S padom A. Rankovića 1966. godine je došlo do suštinske reorganizacije, koja je onemogućavala funkcionisanje političke policije kakva je svojstvena totalitarnim uređenjima, nasuprot onome što Fridrih i Bžežinski pišu da su delatnosti političke policije i čistke usmerene na to da jačaju i potvrđuju centralnu vlast (Friedrich i Brzezinski 1956, 115).

Suština promene je nastupila 1966. kad je formirano šest odvojenih republičkih političkih policija, uz dodatak sedme, savezne, koje su trebale da sarađuju.⁶ Ne samo da je, nakon pada Rankovića i drugova, zbog navodnih zloupotreba političke policije, došlo do zakonskog uređivanja policije, nego u stvari došlo do prvog republičkog zakonskog uređivanja materije unutrašnjih poslova. To je stvorilo nove uslove. Novokonstituisane

3 Istina, Doronjski ne govori o tome da su svi čekali smrt vođe.

4 Jović takođe piše: (oko g. 1970)...'Srpske vođe iznenadujuće su bili negativni prema Titovoj pragmatičkoj politici, držeći se principa, kako su ih sami razumevali...nisu bili lagani pregovarači...tvrdi su bili u neprihvatanju Kosova kao sedme republike.' (2009, 104)

5 Istina, ustavnim promenama na Ustav Srbije je Milošević promenio sastav i ravnotežu Predsedništva g. 1989.

6 Za svoju informisanost se Tito zatekao vojsci i njenoj obaveštajnoj službi (KOS), koja je jačala (Matunović, 1997).

republičke policije nisu mogle neobuzdano da deluju, jer nisu bile pod neposrednim vođstvom totalitarnog diktatora koji bi izdavao naredbe, već su mogle i međusobno da se kotrolišu. U Sloveniji je 1967. godine donet Zakon o unutrašnjim poslovima, bez oslanjanja na prethodno republičko zakonodavstvo. U njemu se određuje i ustrojstvo državne bezbednosti, tako da se sve iz ovog domena završavalo u republici. Ministar je bio odgovoran republičkoj skupštini (član 21). Ništa nije precizirano o saradnji sa saveznim ili drugim republičkim ogranima, već samo o izvršavanju republičkih i saveznih propisa od strane određenog republičkog organa. Svakako da to ne znači da je ostvarena puna parlamentarna kontrola, ali je suštinski promenjen okvir delovanja. To je, svakako, važno i za druge republike. To je bio vrlo značajan korak države ka napuštanju totalitarizma, jer je delovanje postalo zakonski uokvireno, na republičkom nivou. To je, dakako, u punoj suprotnosti sa modelom koji su ponudili Fridrih i Bžežinski.⁷ Napomenuli bismo da je tada bitno smanjena i mreža špijuniranja i obim čuvanih dosijea. Obim dosijea je, npr. u Sloveniji, smanjen sa 270.000 na 1.000 metara dužine i ograničen navodno samo na „neprijateljsku delatnost“ (Cvetković 2011, 115).

To ne znači da više nije bilo kršenja međunarodnih standarda ljudskih prava, ali se ipak radilo o novoj situaciji. Više nije postojala neobuzdana politička policija, koja je mogla da oduzme slobodu, imovinu, čak i život. Svi dalji postupci bili su krivični postupci, koji su možda bili vođeni ispod nivoa međunarodno priznatih standarda. I mreža za špijuniranje je opstala, ali nije više imala nekadašnji značaj, funkciju i organizaciju. Saradnja među republikama nije bila primerna, što proizilazi iz već navedenih Titovih reči (jer tada je situacija iz privrede samo mogla da se proširi i na policijske poslove). Više nije bilo neprikosnovenog autoriteta kakav je ranije postojao (Kavčič 1988, 476-7⁸), jer je normativna osnova počela da se odnosi na republiku.

B. PRIVREDA

U pogledu shvatanja suštine privrede u Titovoj Jugoslaviji, stvar se komplikuje po pitanju upravljanja privrednim entitetima, tj. po pitanju ko je bio njihov formalni, a ko stvarni gospodar. Ne možemo verovati službenim tvrdnjama da su radnici u celosti i neposredno upravljali privrednim entitetima, mada iz istraživanja Županova (1977) prozilazi, da je i ova kompo-

7 O stanju duhova i saradnji među republikama govore teme pripisane elitama: brojanje zastupljenosti u saveznim organima, proučavanje cena sa stanovišta 'eksploataisanosti' sopstvene republike (Zukin, 1987).

8 Kavčič idealizuje Rankovića kao 'savest partije', koji je neopravdano smenjen, jer je bio veran 'principima' i stoga je doživeo veličanstveni ispraćaj (1988, 476-7).

nenta bila jasno zastupljena, mada ne i preovlađujuća. Takođe, ocena o karakteru privrednog života ne može biti jednaka za sve periode.

Zanimljiv je veliki broj istraživanja i objava zapadnih ekonomista o jugoslovenskoj privredi od 60-ih godina nadalje (Chowdhury, Estrin, Furbotn, Grubaugh, Stollar Plummer, Fleming i Sertic, Ward, Vanek, D'Andrea Tyson, posebno Marschak, i dr.). Mada niko nije utvrdio neki čisti model privrede, niti priznao njenu efikasnost, ipak je uočena autonomnost privrednih subjekata i odsustvo komandne privrede, pa je D. Rusinow još 1967. godine tvrdio da tu državu, u pogledu njene privrede,

„ne možemo razumno nazvati totalitarnom“ (Rusinow 1967, 21).

Već samo istraživanje privrede od strane tolikog (i još većeg od navedenog) broja stranih ekonomista u potpunoj je suprotnosti s onim što, kad je reč o totalitarnim sistemima, navode Fridrih i Bžežinski povodom 'tajanstvenosti' podataka o privrednim tokovima, koji su namenjeni samo najvišim vođama i 'frizirani', (Fridrih i Bžežinski 1956, 198).

Svakako su u Jugoslaviji privredni entiteti (preduzeća) bili strukturisani, imali su autonomne nadležnosti i očigledno, u 60-im godinama, nisu delovali onako kako je svojstveno totalitarnim uređenjima - kao izvršioци ukaza nekih centralnih birokratskih instanci, bez uticaja novčane privrede. Nije bilo ni traga o 'kvotama', koje se određuju preduzećima da ih ostvare i u zamenu dobiju drugu robu, o čemu pišu Fridrih i Bžežinski (Fridrih i Bžežinski 1956, 203) kao o svojstvu totalitarne privrede. U privredi su nadležnosti imale kako savezne tako i republičke vlasti, naročito u pogledu investicija. Međutim, opšti investicioni fond ukinut je 1963, a ostalo je finansiranje nerazvijenih područja savezne države, čemu se ne može prigovoriti da je bio totalitarni instrument. Svakako je privredno uređenje bilo komplikovano, i nesumnjivo neefikasno (Borak 2002), ali je upravo njegova kompleksnost bila strana totalitarizmu.

Od sredine 60-ih godina u Jugoslaviji nije bilo nastojanja za uređivanjem privrede u smislu planske privrede. Nije bilo ni stvarne kontrole centralne države, pa je 1961-62. čak došlo do ozbiljne i neočekivane recesije (u suprotnosti sa smernicama 'plana' 1961-65. i tekuće privredne politike (Borak 2002, 59). Taj plan je bio napušten i svi kasniji 'planovi' bili su 'indikativni' (Borak 2002, 49), kasnili su s donošenjem (Borak 2002, 53), a čak su 'bili zasnovani na društvenim dogovorima' (Borak 2002, 58). U odsustvu državne kontrole i vlasti države na saveznom nivou, delovali su drugi mehanizmi, među kojima i tržišni (Županov 1977), socijalni, partitokratski, i dr.

Američki ekonomista Flakierski (1988) smatrao je da je početkom 80-ih godina funkcija federacije u privredi bila previše mala i da je zbog toga

privreda bila neefikasna⁹. Totalitarna vlast nije bila, kao što bi po definiciji morala da bude, na centralnom nivou, što dovoljno ukazuje na stanje stvari.

C. MEDIJSKI MONOPOL

I o medijskom monopolu moglo bi se dosta raspravljati. Da li su i kada bili dopušteni otkloni od navodnog komunističkog jednogumlja? Svakako možemo da kažemo da je kulturni život bio bogat, da su se štampale knjige, izvodile pozorišne predstave, što nije bilo spojivo sa komunističkim stanovištima. U pogledu štampe, analiza bi morala da bude zahtevna, ulazeći u ezopovsku tananost međurepubličko-pokrajinskih šifri identiteta i animoziteta odevenih u marksističku frazeologiju.

Stoga ćemo se stvari latiti sa nešto osetljivijeg i stoga indikativnijeg kraja. Za određivanje totalitarizma je značajan i odnos prema verskim zajednicama, jer totalitarna ideologija, kao i organizacije koje se na nju oslanjaju, isključuju druge poglede na svet. Ni Jugoslavija nije bila model poštovanja ljudskih prava u tom pogledu. No, da li je ipak bila totalitarna i kako se to pokazuje na ovom području? Zakonodavstvo iz 70-ih godina koje se odnosilo na verske zajednice dozvoljavalo je registraciju bez ikakvih sadržinskih uslova. Broj verskih zajednica je narastao, što je već samo po sebi u suprotnosti sa totalitarizmom.

U pogledu verske štampe, koja je na ovom stepenu tehnološkog razvoja bila od centralnog značaja kao medij, verske organizacije su 1965. godine izdavale 65 listova sa ukupnim tiražem od 3.591.000 primeraka (Statistički bilten, XVI), a 1987. godine 'verska društva, udruženja i crkve' izdavali su 99 listova sa tiražem od preko 3.700.000 primeraka (Statistički bilten 1987). Verski subjekti izdavali su i brojne druge periodičke i druge publikacije. To znači da ne samo da je verska štampa bila dostupna, već i da su građani mogli da budu i pod velikim informativnim uticajem verskih zajednica, u vreme kada nije bilo ni prvih znakova raspadanja komunističke države. Ta aktivnost verskih subjekata na medijskoj pozornici jasno negira tvrdnju o medijskom totalitarizmu (Friedrich i Brzezinski 1956, 107), pošto se vidi da su čak i komunizmu najudaljenije opcije imale prilične mogućnosti za medijsko delovanje. U Titovoj Jugoslavije nije sve vreme bilo tako, ali je ipak pluralizam, mogli bismo čak reći zavidan, postojao već sredinom 60ih godina¹⁰. Moguće je da verske novine nisu bile uvek i svuda dostupne

9 Namerno ne navodimo domaće rasprave o tom pitanju.

10 Ipak, ne bi valjalo smatrati da je Titov režim to činio iz nekih razloga mazohističke prirode. S jedne strane, velike verske zajednice su se izborile za osnovna glasila, s druge strane naročito su se protestanske zajednice služile štampom, u šta je komunistički režim polagao određene nade u smislu smanjenja uticaja tradicionalnih zajednica.

na kioscima, ali nije zabeleženo da je bila sprečavana njihova distribucija poštom. Iako je, dakako, bilo arbitrarnih zabrana pojedinih brojeva i sankcija protiv pojedinih autora, svakako se ne može govoriti o monolitnoj totalitarnoj medijskoj blokadi. Građani Titove Jugoslavije imali su ne samo pristup verskoj štampi, već i veliku mogućnost izbora takvih publikacija, za razliku od Sovjetskog Saveza gde je do 1990. godine izlazio samo „Žurnal Moskovske pravoslavne patrijaršije“.

D. SLUŽBENA IDEOLOGIJA

Na prvi pogled se čini da je u službenoj ideologiji bio trajno prisutan jugoslovenski marksizam, ideološki monolit koji je u vreme Tita bio nametan od strane državnih 'ideoloških aparata'. Ipak, pogled u stanje iz 60-ih godina pokazuje da nije bilo baš tako.

Prema nekim mišljenjima u društvenim naukama, umesto zvanične ideologije funkcionisala je zapravo 'civilna religija', koja je je bila sinkretizam službene zvanične ideologije i nekih tradicionalnih elemenata egalitarizma i autoritarnosti (Flere 2007). Flere nalazi da je, u suštini, pored formalne službene ideologije, funkcionisala svest sastavljena od elemenata službene ideologije i egalitarnih, protivpreduzetničkih i autoritarnih elemenata tradicionalne svesti.

Ipak, značajnije je da li je u javnom izražavanju dolazilo do bitnijih razlika. To je teško utvrditi, jer je način izražavanja bio 'ezopovski', sakriven iza službenih floskula. Ovde ćemo se ograničiti na to da ilustrujemo nešto drugo - da je u nekim slučajevima ostalo nekažnjeno zagovaranje bitnog odstupanja od postojećeg uređenja socijalizma. Tako je npr. S. T. Vukmanović zagovarao da se odlučivanje ostvaruje u najnižim radnim jedinicama, što je bilo i neostvarivo i moglo imati vrlo negativne ekonomske posledice. On se zalagao za radikalno 'izjednačanje uslova privređivanja', što bi značilo izjednačavanje prihoda među republikama (Vukmanović 1985, I).

Fridrih i Bžežinski tvrde da je u Sovjetskom savezu proletarijat zamenio ono što u demokratskom društvu pripada naciji. Bez dublje analize nalazimo da se u jugoslovenskim službenim ideološkim tekstovima piše o 'radničkim klasama naših naroda', mada sam Tito nije prestajao da govori o 'bratstvu i jedinstvu'. Dakle, apstraktni eshatološki pojam proletarijata nije zamenio etnos i naciju.

Čitajući ideološke tekstove iz tog vremena stalno nailazimo na stav da 'socijalizam zapravo potpuno afirmiše nacije', i da je 'navodni internacionalizam' zapravo 'lažni avangardizam' (Rezolucija Osmog kongresa SKJ), ili da je unutar Jugoslavije, 'poštovanje nacionalne suverenosti i ravnopravnosti'... 'temeljni uslov' 'za saradnju među republikama' (Deveti kongres SKJ), isto kao što možemo da pročitamo i ocene o nedostatku takve saradnje. Ovde valja naglasiti da ishodište ovoga nije nekakav jugoslovenski esencijalizam,

i da on ne proizilazi iz izvornosti savezne države, a uspravo to bi bila logička pretpostavka za totalitarnu vlast u njoj (Jović 2007)¹¹.

Zbilja je postojao neki ideološki monopol (službeno učenje) i razlike su se izražavale alegorijski, bez izričitog odricanja 'marksističke istine'. Ipak, kulturni život u zemlji u to vreme, u periodu od sredine 60-ih godina, bio je šarolik i višestruk. U slovenačkim pozorištima su predstavljeni avangardni zapadni dramatičari Jonesko, Miler, Kami, Ozborn, Albi (Poniž 2010), a u Beogradu je još od 1956. godine kontinuirano delovao Atelje 212, pozorište posvećeno najavangardnijim tendencijama.¹² Prevođene su i objavljivane u vreme komunističkog sistema knjige strane vladajućoj ideologiji, knjige Kamija, Sartra, Šumpetera i čak Markuzea, koji je negirao samu radničku klasu, centralni stub marksističke dogme (1968).

Ipak, neka odstupajuća i suprotna ideološka stanovišta nisu otvoreno zagovarana sve do pred sam kraj Titove Jugoslavije, kada je došlo do eksplozije 'prava čoveka' i nacionalizma. Uprkos tome, postoji obilje dokaza da je od 60-ih godina kulturni život sadržavao šarenilo tvorevina nespojivih s komunizmom.

E. ORUŽANE SILE

Krajem Drugog svetskog rata formirana je Jugoslovenska armija, na prvi pogled totalitarna tvorevina. Ipak, 1968. godine zvanično su formirane, mada su zamci postojali i ranije, jedinice teritorijalne odbrane, kao vid oružane sile republika (Bubanj, 1972). Svakako da, bar u tom periodu, nije bio ispunjen uslov totalitarnosti Fridriha i Bžežinskog (1956, 9-10).

F. DRUGO

Nameću se i druga pitanja, u literaturi pominjana kao elementi totalitarizma, zbog kojih bi moglo da se tvrdi da je Titova vlast bila totalitarna. Takva je tvrdnja da je izvodio 'čistke', da je samo bilo potrebno da 'trepne' da bi bile smenjene neke komunističke vođe (Fridrih i Bžežinski 1956, 155). Danas znamo da sistem nije tako funkcionisao, svakako ne posle sredine 60-ih godina i da smene koje su se dogodile u vreme Tita nisu bile proizvodi njegovog 'hira':

· Slovenačko političko vođstvo odbranilo je Kardelja, koji je time ostao njegov 'najbliži saradnik' i 'arhitekta ustavnosti'. Naime, 1962. godine Tito je nameravao da u vreme privredne krize smeni Kardelja i izolovao ga je, ali ga je slovenačko vođstvo odbranilo (Matunović 1997, 272; Pirjevec 2011, 460),

11 Pored toga, pozivanje na saradnju republika ukazuje na stvarnu stalnu krizu tih odnosa.

12 <http://www.atelje212.rs/pozoriste/istorija/>

· Titova smena hrvatskog rukovodstva 1971. godine usledila je tek nakon nemira među hrvatskom omladinom, ne zbog toga što je rukovodstvo pokrenulo rasprave o nacionalnim odnosima, već zbog toga što mu je situacija izmakla kontroli¹³ (Tripalo 1990, 121-79),

· Srpsko vođstvo je smenjeno 1972. godine, tek posle dugog spora između srpskog vođstva i Tita, u kome srpsko republičko vođstvo nije bilo spremno da ukloni sa beogradskog univerziteta osam nastavnika koji su se 'suprotstavljali Titu' i označavali njegovu vlast 'harizmokratičnom' (Simić 2009, 297-337; Nikezić 2003).

U vezi s gore navedenim, H. Arent (takođe klasični teoretičar totalitarizma, 1961), navodi da totalitarizam drobi, atomizuje društvo, stvarajući ili održavajući bezličnu pasivnu masu, a ne stvara strukture. Arent istu misao izražava kad tvrdi da totalitarna uređenja uništavaju institucije, dok se autoritarna oslanjaju na njih, a naročito na 'represivno pravo' (2002, 486). Arentova u tom smislu čak suprotstavlja Lenjina, koji je radio na konstituisanju nacija, Staljinu, koji je 'atomizovao' (Arent 1961, 305-479). Svakako, Titova vladavina, mada nije mogla da bude primer podsticanja razvoja civilnog društva, podsticala je razvoj republika i pokrajina, pa tako i ostale institucije i kvazi-institucije, čije je 'bogatstvo' popimalo groteskni karakter (stepeni organizacija udruženog rada, samoupravne ineteresne zajednice sa svojim većima).

ZAKLJUČAK

Ustavni sud Slovenije, još manje Hrvatski sabor, nisu dokazali ono što se ne može dokazati: da je Titova vladavina bila totalitarna sve vreme i bez ograničenja. Ako je tako, kom tipu je pripadao politički sistem Titove države? Naveli smo razloge zbog kojih bi ga bilo nemoguće uključiti među autoritarne, što bi značilo da je bio manje kruto protivdemokratski, ali sa tradicionalističkom notom. Linc i Stepan, vrlo ugledni politikolozi u proučavanju tranzicije u demokratsko društvo, u svom klasičnom radu, s poštovanjem navode da „teoretičari demokratije svrstavaju (Titovu – SF) Jugoslaviju u kategoriju drugačiju od drugih komunističkih sistema, jer su verovali da je radničko samoupravljanje oblik demokratije i da je moglo pozitivno da se razvija“ (1996, 314). Ti autori su, međutim, izbegli da razmatraju Jugoslaviju, odnosno postjugoslovenske države, u posebnom poglavlju, kao što su učinili za druge druge zemlje koje prelaze iz nedemokratije u demokratiju. To svakako nisu učinili zbog nezanimljivosti teme.

13 Istina, svako pokretanje preispitivanja nacionalnih odnosa moralo je da dovede do takve nekontrolisane situacije.

Jugoslaviju iz vremena Tita skoro da nije moguće uklopiti u neki od poznatih tipova, utoliko više što je raskrajanje zemlje bio dugotrajan proces koji je sprečavao formiranje političkog sistema sa jasnim karakteristikama. Danas i ustanovljavanje kolektivnog državnog rukovodstva, u kome su zastupljene sve federalne jedinice, možemo da vidimo kao korak u tom smislu (up. Nikolić i Petrović 2011). Fridrih i Bžežinski takođe ćute o Jugoslaviji, uz izuzetak jedne marginalne napomene o odnosima sa Bugarskom (Fridrih i Bžežinski 1956, 48).

I brojni politkolozi na zapadu utvrdili su, još u vreme Tita, specifičnost Jugoslavije. Pored već pomenutih, možemo da navedemo Joneskua i Madarijagu koji su smatrali da Jugoslavija ne spada ni u demokratske ni u totalitarne sisteme, već, isto kao i Frankova Španija, predstavlja „poseban slučaj“ (Ionescu, Madariaga 1968). To uređenje je tipološki skoro neodredivo: sadržavalo je elemente poliarhije, od 60-ih godina, istina bez efikasne demokratske odgovornosti, ali interesi etničkih grupa i istorijskih regija su bili zagovarani i branjeni, zavisno već od toga kako su ti interesi bili shvatani, dok se sistem progresivno urušavao, što je dovelo i do njegovog konačnog raspada (o tome postoji obimna literatura, vidi Wachtel i Bennett 2009).

Naša rasprava nije dosegla celovito predstavljanje ni vlasti, a još manje društva u vreme Titove države. Nismo se naročito upuštali u specifičnosti situacija u republikama i pokrajinama, što bi zahtevalo još prostora. Uprkos tome, pri oslikavanju da li se radi o totalitarnom uređenju dotakli smo se nekih bitnih crta tadašnjeg uređenja. Pri tome smo donekle doveli u pitanje tvrdnje Kirkpatrikove (1979) i Fridriha te Bžežinskog o tome da komunistički totalitarizam ne može da se transformiše, tj. da može da postane samo još više „totalan“, i da ne može da se racionalizuje u Veberovom (Weber) značenju, a još manje da se liberalizuje. Istina, jugoslovenski slučaj ne možemo da uopštavamo, ne samo zbog toga što se tu radilo o višenacionalnoj zajednici, već i zbog njenog postepenog raskrajanja. Svakako da su jugoslovenski vladajući komunisti ‘olako uzimali svoje reči’ o dobrovoljnom i u suštini ugovornom karakteru Jugoslavije (Jović, 2007), i time pridoneli raspadu države, mada je do smrti došlo, kako pišu Vahtel i Benet, zbog međusobno povezanog otkazivanja većeg broja organa (Wachtel, Bennett 2009, 12). ¶

LITERATURA

- Apter, D. 1996. Comparative politics, old and new. 372-400, u *A New Handbook of Political Science*, ur. R. E. Goodin i H.D. Klingemann. Oxford: Oxford University Press.
- Arato, A. 2002. Dictatorship before and after totalitarianism. *Social Research*, 69, 473-501.
- Arendt, H. 1961. *The Origins of Totalitarianism*. London: Allen and Unwin.
- Arjomand, S.A. 2003. S.A. 2003. Law, Political Reconstruction and **Constitutional** Politics. *International Sociology*, 18, 7-32.
- Bertsch, G. 1977. *Ethnicity and Politics in Socialist Yugoslavia*. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 433, 88-99.
- Borak, N. 2002. *Ekonomski vidiki delovanja in razpadanja Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Bubanj, V. 1972. *Doktrina pobjede*. Beograd: Narodna armija.
- Burg, S. 1984. *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia: Political Decision Making since 1966*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Dahl, R. 1972. *Polyarchy: Participation and Opposition*. New York: Yale University Press.
- Flere, S. 2007. *The Broken Covenant of Tito's People: The Problem of Civil Religion in Communist Yugoslavia*. *East European Politics & Societies*, 21, 681-703.
- Goldstein, L.F. 1986. *Popular Sovereignty, the Origins of Judicial Review, and the Revival of Unwritten Law*. *Journal of Politics* 48, 51-71.
- Grad, A., Kristan, I. I Perenič, A. 2004. *Primerjalno ustavno pravo*. Ljubljana: Pravna fakulteta.
- Heywood, A. 2007. *Politics*. New York: Palgrave: MacMillan.
- Holmes, L. 2001. Totalitarianism. 15788-15791, u *Encyclopedia of Behavioral and Social Sciences*, ur. P.B. Baltes i N.J. Smelser, Amsterdam: Elsevier.
- Ionescu, G. i Madariaga, I. 1968. *Opposition: Past and Present of a Political Institution*, Harmondsworth: Penguin.
- Jančar, D. (ur.) 1998. *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990: zbornik člankov in dokumentov*. Ljubljana: Nova revija.
- Jović, D. 2009. *Yugoslavia: A State that Withered Away*. West Lafayette, IN: Purdue University Press.
- Judt, T. 2007. *Postwar: A History of Europe Since 1945*. London: Pimlico.
- Kavčič, S. 1988. *Dnevnik in spomini*. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti. Ur. J. Janša i D. Bavčar.

- Kirkpatrick, J. 1979. *Dictatorships and Double Standards*. *Commentary Magazine*, 68, 5, 34-45.
- Končar, R. i Boarov, D. 2011. *Stevan Doronjski – odbrana autonomije Vojvodine*. Novi Sad: Muzej Vojvodine.
- Košćunica, V. i Čavoški, K. 1983. *Party Pluralism or Monism. Social Movements in Yugoslavia, 1944-49*, Boulder, CO: East European Monographs.
- Linz, J. in Stepan, A. 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation : Southern Europe, South America, and Post-communist Europe*. Baltimore, MD: Johns Hopkins Press.
- Marcuse, H. 1968. *Čovjek jedne dimenzije: rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Matunović, A. 1997. *Enigma Broz. Ko ste vi družje Tito?*. Beograd: Čigoja.
- Nikezić, M. 2003. *Srpska krhka vertikala*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Nikolić, K. i Petrović, V. (ur.) 2011. *Od mira do rata : dokumenta Predsedništva SFRJ 1991*. Beograd: Institut za savremenu istoriju. Tom 1.
- Pirjevec, J. 2011. *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Poniž, D. 2007. Prolegomena k raziskavi vloge in pomena slovenske dramatike in gledališča na prehodu iz totalitarnega v demokratski sistem. B. Sušec Michieli, B. Lukan i M. Šorli (ur.) *Dinamika sprememb v slovenskem gledališču 20. stoletja*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
- Rodić, R. 1995. *Verom protiv vere*. Beograd: INIS.
- Rusinow, D. 1967. *Understanding Yugoslav Reforms*. *The World Today*, 23, 71.
- Steinmo, S. 2001. Institutionalism, 7554-7.u *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*, ur. N. J. Smelser i P. A. Baltes. Amsterdam: Elsevier.
- Toš, N. (ur.) (2009). *Vrednote v prehodu. Slovensko javno mnenje III*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Tripalo, M. 1990. *Hrvatsko proljeće*. Zagreb: Globus.
- Vukmanović, S.- T. 1985. *Memoari I, Revolucija koja teče*. Beograd: Narodna knjiga.
- Wachtel, A. in Bennett, C. 2009. *The dissolution of Yugoslavia. 12-40, Confronting Yugoslav Controversies. A Scholars' Initiative*. West Lafayette, IN: Purdue University Press, ur. C. Ingrao i T. A. Emmert.
- Whittington, K.E. 2000. *Dworkin's 'originalism': the role of intentions in constitutional interpretation*. *Review of Politics*, 62, 197-220.
- Zečević, M. (ur.) 1998. *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ 14.-16. marta 1962*. Beograd: Arhiv Jugoslavije.
- Županov, J. 1977. *Samoupravljanje i sociologija*. Zagreb: Školska knjiga.

DOKUMENTI

Deveti kongres ZKJ. 1969. Beograd: ČZP Komunist.

Osmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana: ČZP Komunist.

Statistički bilten. 1967. Beograd: Savezni zavod za statistiku, br. XVI, 10, 667.

Statistički bilten. 1988. Beograd: Savezni zavod za statistiku, št. 667.

Uradni list SRS. 1967. Zakon o notranjih zadevah. Ljubljana: Uradni list, str. 245-8.

INTERNET STRANICE

<http://www.atelje212.rs/pozoriste/istorija/>, uvid 30. 3. 2012.

<http://narodne-novine.nn.hr/default.aspx>, uvid 30. 3. 2012.

<http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta96/eres1096.htm>, uvid 30. 3. 2012

SUMMARY

WAS TITO'S YUGOSLAVIA TOTALITARIAN?

State entities in Croatia and Slovenia have recently indiscriminately designated Tito's Yugoslavia as totalitarian without reservations. Neither of these authorities referred to any systematic considerations of totalitarianism, nor did they analyze the manner of the alleged system's presence and its time limits. As of the middle of 1960's millions of copies of religious newspapers were published and economic enterprises did not operate under full state control as in command economies of the Soviet bloc. The republics were autonomous players and catered for their interests. The political police (UDBA) operated in a decentralized manner, without unquestionable authority of the center. Although Tito's cult was promoted, his power was limited by the federal nature of the state. As to other elements of totalitarianism, they also could not be found in the period.

KEY WORDS: Totalitarianism, Yugoslavia, Communism, Authoritarianism, Polyarchy